

העלמין היכול לאכלס קבוצה). המחסה מומלץ בעת שרב, או גשם. לרוב ניתן למצוא בו גם מים. כיום המבקרים הקבועים של בית העלמין נוהגים לעתים להתפלל בו מנחה.

חנה ושבעת בניה: תל המצוי בצפון-מזרח בית העלמין העתיק ובסמוך לרובע היהודי, ידוע כ"גבעת חנה ושבעת בניה". במלחמת העצמאות החלו לקבור שם את חללי המלחמה בשל חוסר אפשרות להשתמש בבית העלמין, שהיה חשוף לצליפות. מאז הפך תל זה לבית העלמין הצבאי של צפת, והמסורת על קבר חנה ושבעת בניה נדדה לכאן כבר בשנות החמישים.

נמשיך עתה בשביל הבנוי בערוץ שבקצהו התחתון ובפינה הדרומית-מזרחית נמצא בית העלמין החדש. מרבית המצבות בו מודרניות ושונות לחלוטין מהמצבות העתיקות בבית העלמין העתיק.

נמשיך מכאן בשבילים לחורשה במרכז בית העלמין החדש.

חלקת ילדי אביבים ותלמידי בית הספר התיכון דתי בצפת

בשתי חלקות אלו נטמנו ילדי צפת והגליל, שנרצחו בידי מחבלים.

חלקת "ילדי אביבים": ביום 22 במאי 1970, בשעות הבוקר, נסע אוטובוס שהוביל את ילדי המושב שבגבול הצפון לבית הספר אזורי בדובב. בסמוך לקטע הכביש שליד הגבול, הפעילו המחבלים מטען, שגרם למותם של 12 מנוסעיו, רובם תלמידים, ול-19 פצועים. ההלוויה ההמונית התקיימה בו ביום בצפת. מתחת, ממערב לחלקת ילדי אביבים, מצויה חלקת קברים נוספת בצל העצים. בסמוך לשער הכניסה אליה מוצב לוח המספר בקצרה את סיפורם.

חלקת תלמידי בית הספר התיכון הדתי בצפת ("ילדי מעלות"): ביום 13 במאי 1974, יצאו כ-100 תלמידי בית הספר לסיור בגליל, במסגרת הגדנ"ע. את לילם הראשון עשו בבית הספר התיכון במעלות. חוליה שמנתה שלושה מחבלים

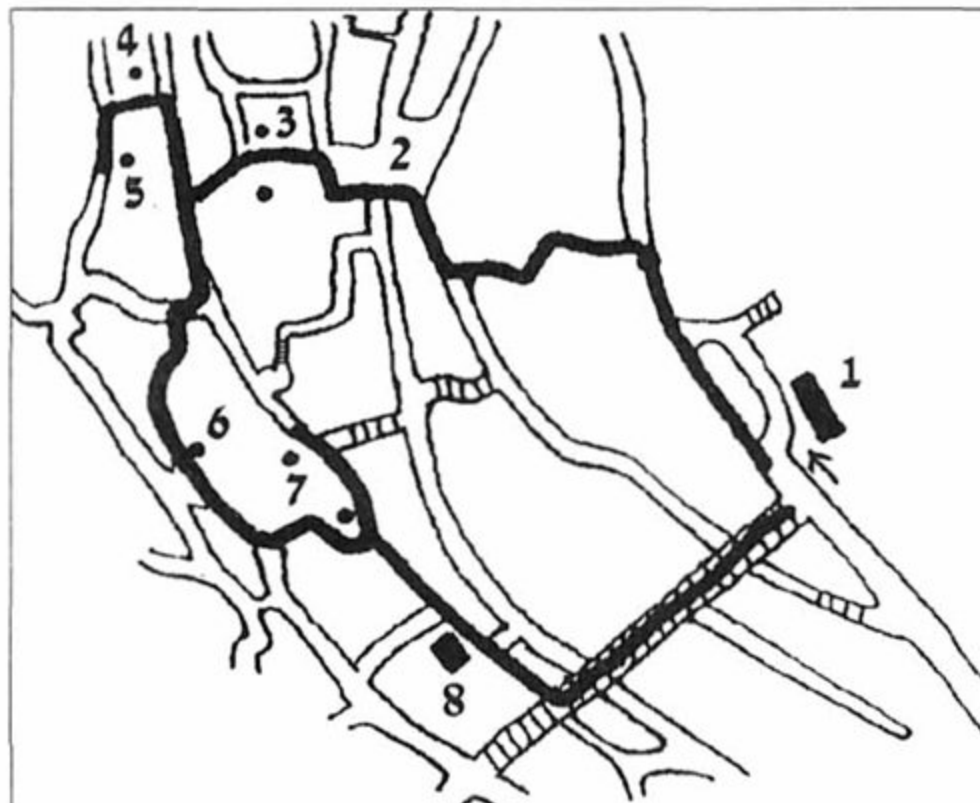
החלקה בבית העלמין המוקדשת ל"ילדי אביבים" שנהרגו בידי מחבלים בגבול הלבנון במאי 1970

מלבנון חדרה למעלות-תרשיחא. 22 מהתלמידים נהרגו ועשרות נפצעו, מרביתם תושבי צפת. ממרכז בית העלמין נרד בשביל מערבה. משמאלנו, בכיוון דרום, נראה קברים של רבני צפת בדור האחרון. נמשיך בשביל המרכזי למטה, לעבר פתח היציאה ונעצור ליד גל אבנים גדול מוקף בקיר ובסמוך לו עץ תאנה וקבר פנחס בן יאיר, תנא מדור חמישי (סוף המאה השנייה לסה"נ) וחתנו של שמעון בר יוחאי, שלמד עמו תורה.

בתלמוד נאמר אמנם כי מקום מושבו היה בלוד וסביר ששם נקבר, אך החל מראשית המאה ה-13 הראו את קברו בברעם. במאה ה-16 זיהה האר"י את קברו בשולי בית העלמין היהודי של צפת וזיהויו בברעם נשתכח.

מסלולים קצרים נוספים

המסלולים המובאים בזאת נועדו לאפשר למטיילים לערוך סיורים קצרים ולהתוודע באחת עם הרובע וסביבתו. הסברים מפורטים ניתן למצוא ללא קושי בחוברת (ראה תוכן עניינים). רוב המסלולים תומצתו מספרו של ישראל שלם ז"ל, "צפת – שישה סיורים", והועמדו לרשותנו באדיבות המשפחה.

מרח' ירושלים לרובע היהודי ולבית אשת"ם
1. משטרת צפת והדוידקה 2. כיכר המגינים
3. בית הכנסת האר"י האשכנזי 4. בית הכנסת
אבריטש 5. "לבנות ולהיבנות" 6. בית הכנסת
אבוהב 7. בית הכנסת יוסף קארו 8. בית אשת"ם

ברסלב < 2 >. משם נרד במדרגות ונפנה ימינה לבית הכנסת האר"י הספרדי < 3 >. משם – לבית העלמין העתיק. נבקר בין השאר בבית הקברות הצבאי < 4 >, בחלקת עולי הגרדום < 5 >, בקברי המקובלים – האר"י הקדוש, ר' אלקבץ, קורדובירו ומרן יוסף קארו < 8-11 >. נמשיך לבית הקברות לילדי אביבים ומעלות < 12 > ולציון קברו של התנא פנחס בן יאיר < 14 >.

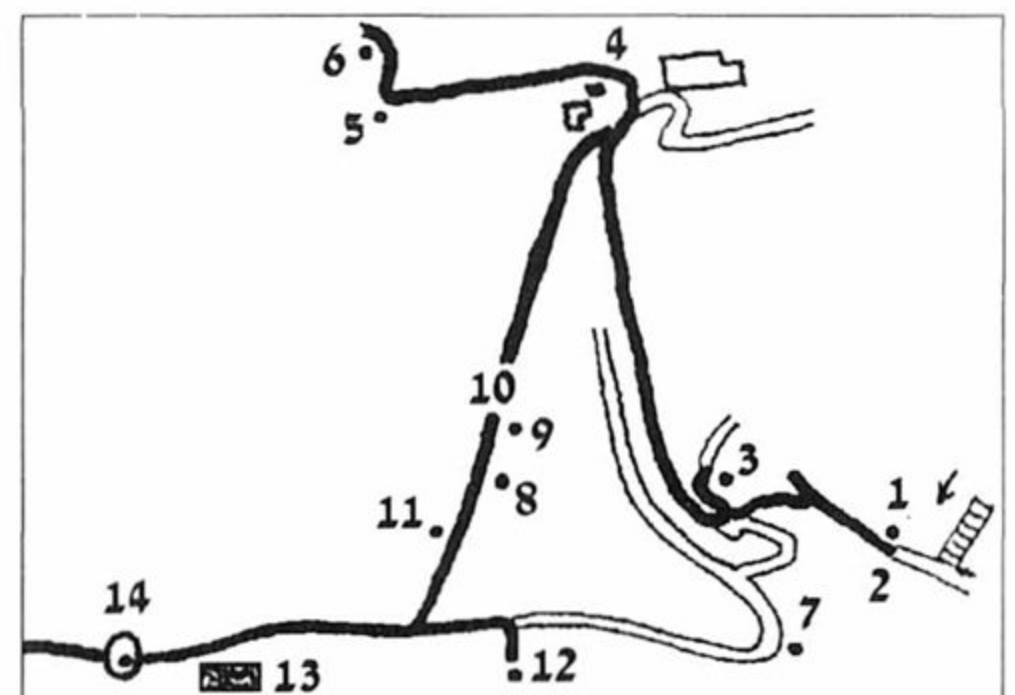
מבית אלשיך לרובע האמנים וסביבתו והמשך לעיר (מפה בעמ' הבא)

לאחר ביקור בבתי הכנסת אלשיך ויוסף בנאה נמשיך לבית חב"ד ברח' חת"ם סופר, במקום שמוצגת תכנית אור קולית על צפת. נמשיך את סיורנו ברובע, ומשם לקרית האמנים למלון רימונים, למוזוליאום הממלוכי והמסגד האדום. משם נפנה לכמה אתרים מרכזיים בעיר: למערת שם ועבר, לבניין הסראיה, לבית יגאל אלון ולקבר נחום איש גמזו (אופציה).

לפי ישראל שלם

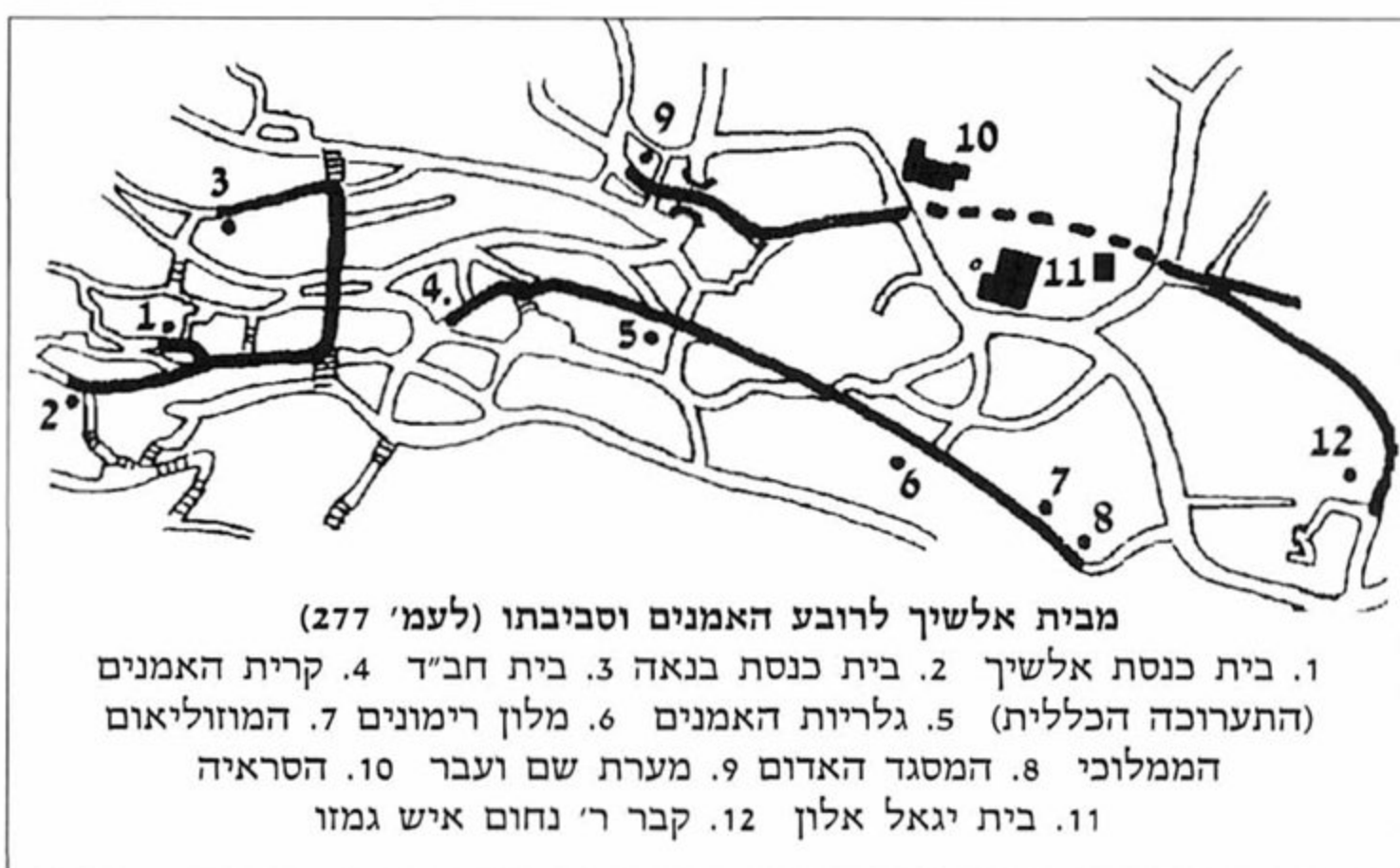
מרח' ירושלים לרובע היהודי ולבית אשת"ם
נתחיל את סיורנו בבניין המשטרה וכיכר הדוידקה < 1 > ונרד בגרם המדרגות הסמוך לעיריה לכיכר המגינים שבלב הרובע < 2 >. נפנה שמאלה לבית הכנסת האר"י האשכנזי < 3 > לא לפני שנראה משמאל שלט המציין את מקום מפקדת ה"הגנה" לשעבר. מבית הכנסת נמשיך עד לסוף המדרגות שמאלה לתכנית בשם "לבנות ולהיבנות" < 5 >. נחזור משם לסימטת בית יוסף לבית הכנסת אבוהב, המפואר שבבתי הכנסת ברובע, ששוקם לאחרונה < 6 >. נפנה עתה שמאלה (דרומה) לרח' תרפ"ט כדי לבקר בבית הכנסת קארו < 7 > ואחר כך לבית אשת"ם, שמילא תפקיד חשוב בהגנת הרובע לאחר מאורעות תרפ"ט.

ממוזיאון בית המאירי לבית הקברות
נתחיל את ביקורנו במוזיאון בית המאירי < 1 > המתעד את קורות צפת ואורח החיים בדורות קודמים. מול למוזיאון משתרעת קרית חסידי

ממוזיאון בית המאירי לבית הקברות
1. בית המאירי 2. קרית חסידי ברסלב 3. בית הכנסת האר"י הספרדי 4. בית הקברות הצבאי 5. חלקת עולי הגרדום 6. ר' לייב בעל היסורים 7. מקווה האר"י 8. קברו של מ. קורדובירו 9. קברו של ר' ש. אלקבץ 10. קברו של האר"י הקדוש 11. קברו של מרן יוסף קארו 12. חנה ושבעת בניה 13. קבר ילדי מעלות וילדי אביבים 14. ציון קברו של התנא פנחס בן יאיר

מהמסגד האדום לקרית האמנים ולבית העלמין

האר"י הספרדי, שנבנה עוד לפני שיהודי ספרד הגיעו לצפת. הוא שימש את קהילת המוגרבים בתקופה הממלוכית ונקרא אז אליהו הנביא.

מומלץ לבקר גם בבית העלמין העתיק. נרד מבית הכנסת האר"י הספרדי אל מקווה הארי ומשם ניגש לקברותיהם של מקובלי צפת: ר' יצחק לוריא (האר"י), מר"ן יוסף קארו, ר' שלמה אלקבץ, ר' משה קורדובירו ואחרים, שרבים מהם נקברו זה ליד זה.

נעלה עתה לרובע החסידים. בדרך אפשר לשלב ביקור במוזיאון בית המאירי ובמצפור המאירי, וכן באחת ממחלבות הגבינה הצפתית המפורסמות – מחלבת קדוש ומחלבת המאירי. במרכז הרובע החסידי נמצא בית הכנסת האר"י האשכנזי. הסביבה נקראת "חקל תפוחין קדישין" (שדה תפוחים קדושים), שבו נהגו האר"י ו"גוריו" לקבל את השבת. הקהילות החסידיות הגיעו לצפת במהלך המאה ה-19 והקימו 26 בתי מדרש (שטיבלעך). הם שהביאו לצפת את מוסיקה ה"כליזמר" – מוסיקת נשמה יהודית. מדי שנה מתקיים פסטיבל הכליזמרים – מסמליה המו-בהקים של צפת.

נעלה במעלות גורי האר"י ונגיע לכיכר המגינים – המרכז המסחרי והחברתי. פה נוכל לעצור להפסקה. נחזור למכונית דרך סמטת תרפ"ט או במסלול ססגוני דרך רחובה הראשי של צפת, רח' ירושלים והמדרחוב.

לפי זאב פרל

ניכנס לצפת בכניסה הראשית לעיר, מכביש 89, וניסע בדרך ז'בוטינסקי עד סופה. שם נפנה ימינה ולאחר 100 מ' נפנה שמאלה בכיכר הנטועה ברושים, לעבר רח' הנשיא. לאחר 150 מ' נפנה ימינה לסמטת רימונים ונחנה ליד המסגד האדום. אנו נמצאים בלב הרובע הממלוכי. במקום מאוזוליאום בנוי אבני בזלת שבו נקבר המושל הממלוכי של צפת. בהמשך הסמטה צפונה נגיע למלון רות רימונים, שנבנה על יסודות ח'אן עתיק (ראוי לביקור).

נמשיך לקרית האמנים לביקור בגלריות הממוקמות ברובן בבתי המגורים של האמנים. מצפים מאתנו להקיש בדלת, להתיידד ולשמוע מפי האמן עליו ועל יצירתו. מומלץ לבקר בשלוש-ארבע גלריות ולאחר מכן להגיע לתע-רוכה הכללית, הנמצאת במסגד השוק. במקום קפיטריה, שרותים ציבוריים ותצוגה מתמדת, מרתקת של אמני צפת לדורותיהם.

במרכז ביקורנו – הרובע היהודי העתיק של צפת. כדאי לבקר לפחות באחד מבתי הכנסת העתיקים. הגדול והמפואר שבהם הוא בית הכנסת ע"ש ר' יצחק אבוהב, ובו ספר תורה בן 600 שנה שהגולים הביאו לצפת. בימי חול המקום פתוח כל שעות היום, בשבתות וחגים – בשעות התפילה בלבד. בסביבה בתי כנסת חשובים אחרים: האלשיך, בית המדרש ע"ש מר"ן יוסף קארו ובית הכנסת הצדיק הלבן (בנאה). בשיפולי הרובע נמצא בית הכנסת

ביבליוגרפיה נבחרת

עבודות סמינריות ועבודות דוקטור

אונגר ר', צפת במאורעות תרפ"ט (1929). בית ברל 1992. 30 עמ'.

אמבון ר', הרב שמואל הלר – מנהיג מקומי. החוג ללימודי ארץ-ישראל אוניברסיטת חיפה 1995. 23 עמ'.

--, גילגולו של בית – בית החולים של המסיון בצפת. החוג ללימודי ארץ-ישראל אוניברסיטת חיפה 1997. 13 עמ'.

בן חיים ח' ומ' שנקרמן, חדירתם והשפעתם של המיסיונרים הבריטים בצפת במאה הי"ט. החוג ללימודי ארץ-ישראל אוניברסיטת חיפה 1993. 95 עמ'.

בן פזי ש', צפת היהודית בשנים 1947-1948; קהילה במלחמה. עבודת מוסמך באוניברסיטה העברית בירושלים 2000. 85 עמ'.

ויזנפלד ס', השפעת המסיונים הבריטים על התפתחות צפת, נצרת, טבריה וחיפה בשלהי התקופה העות'מאנית. המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית 1985. 120 עמ'.

מרוז ר', הגאולה בתורת האר"י. עבודת דוקטור, ירושלים 1988.

מרום ר', קהילת צפת תרמ"ב-תרע"ז (1882/1-1917). עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך, החוג ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת חיפה 1997. 350 עמ'.

נוימן ע', מאבק היישוב היהודי להישרדותו, 1914-1918. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה של קליפורניה, לוס אנג'לס 1993.

עבאסי מ', צפת בתקופת המנדט, היבטים חברתיים ופוליטיים. חיבור לשם קבלת "דוקטור לפילוסופיה", החוג להיסטוריה של המזרח התיכון, אוניברסיטת חיפה 1999. 402 עמ'.

פלקס ש', היהודים ועירית צפת בימי המרד הערבי 1936-1939. מכללת תל חי 1996. 25 עמ'.

פרל ז', המשבר בצפת היהודית במלחמת העולם הראשונה. עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר אילן 1999. 162 עמ'.

שי ע', צפת – צמיחתה על עיר במהלך ימי הביניים. עבודה לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן תשנ"ז. 196 עמ'.

פרסומי מוזיאון בית המאירי

"במאורעות הדמים אב תרפ"ט-אב תשל"ט", בית המאירי – צפת בראי העבר מס' 1, צפת. 28 עמ'.

"בתי כנסת בצפת, קורות אמנות ודמויות", בית המאירי – צפת בראי העבר מס' 2, צפת 1990. 32 עמ'.

מור י', "צפת על רגל אחת, סיפורה של עיר", בית המאירי – צפת בראי העבר מס' 3, צפת. 32 עמ'.

לנדן צ', "קברים קדומים בצפת מתקופת המקרא, המשנה והתלמוד", בית המאירי – צפת בראי העבר מס' 4, צפת. 32 עמ'.

דמתי ע', "נחל עמוד – מרכז לתעשיית הצמר בצפת", בית המאירי – צפת בראי העבר מס' 5, צפת. 40 עמ'.

אגדות צפת

בן-ישראל א', אגדות הארץ, אוצר אגדות ושמעות מארץ-ישראל, תל אביב תש"ז, כרך ב', עמ' קמ"ה-רכ"ז.

וילנאי ז', אגדות ארץ-ישראל, ירושלים תשל"ל, כרך ב', עמ' 405-406.

צורף א', אגדות הגליל, תל אביב תשי"ד.

Silverman D., *Legends of Safed*, Jerusalem 1991.

אתרים ומקומות, תיירות

אמבון ר', גילגולו של בית – בית החולים של המסיון בצפת. החוג ללימודי ארץ-ישראל אוניברסיטת חיפה 1997. 13 עמ'.

יזרעאל ר', "בית העלמין היהודי העתיק בצפת", שבע מונוגרפיות בנושא ארץ-ישראל, אריאל 112-113 (1996), עמ' 33-45.

--, בעקבות יהודי ספרד בצפת, מסלולי סיור בעקבות מגורשי ספרד שהתיישבו בצפת בתקופת הזוהר, ירושלים תשנ"ב. 72 עמ'.

כהן פינקלשטיין ג', מצודת צפת, סקירה היסטורית וארכיאולוגית. פרסום פנימי. 18 עמ'.

מאיר ל"א, י' פינקרפלד, ח"ז הירשברג, **בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל**, ירושלים תש"י, עמ' ל"ו-מ"ב.

עשני י', **בסמטאות צפת**, צפת 1961.

--, **בוא עמי לצפת**, צפת 1963.

פינקרפלד י', **בתי הכנסיות בארץ-ישראל**, ירושלים 1971, עמ' ל"ח-מ"ד.

שטורם א', נ' מלצר וא' ברוק, תכנית לפיתוח התיירות בצפת. מסמך מסכם. משרד התיירות, חמ"ת, עיריית צפת, מאי 1997.

שלם י', **צפת, שישה סיורים בהדרכה עצמית בעיר הקסומה וסביבתה**, צפת 1992.

גיאוגרפיה

מחקרים בגיאוגרפיה, חוברת ב/2 תש"ך/1960: ד' ניר וא' יאיר, "סקר גיאומורפולוגי של אזור צפת", עמ' 183-209; י' קרמון, "השימוש החקלאי בקרקע בהרי צפת", עמ' 210-228; "דרכי התחבורה בהרי צפת בהתפתחותן ההיסטורית", עמ' 240-249; א' שחר, ת' שטוק ול' אפלבוים, "מעמדה האזורי של העיר צפת", עמ' 250-260.

דפוס

אוליצקי י', **אמנות הדפוס, 400 שנים לאמנות הדפוס בארץ-ישראל**, המוזיאון לאמנות הדפוס, 1973.

הברמן א"מ, **פרקים בתולדות המדפיסים העבריים**, ירושלים תשל"ח, עמ' 311-320.

--, **תולדות הדפוס בצפת**, צפת תשכ"ב.

יערי א', **הדפוס העברי בארצות המזרח**, ירושלים תרל"ז.

הישוב היהודי בצפת

אביגדורי, ש', "משפחת עבו בצפת", **הד המזרח ב'**, כרך ב' (תש"ד), גליון י"ד, 24.12.1943.

אביצור, ש', "יהודי ספרד ועבודת הליבוד בצפת", **אוצר יהודי ספרד ג'** (תש"ך), עמ' 91-94.

--, "מקורות הקיום של יהודי צפת", **ספונות ז'** (תשכ"ג), עמ' שכ"ג-שמ"ט, ראה מפתח.

--, "מקורות הקיום של יהודי צפת, מרעש תקצ"ז ועד תקומת ישראל". בתוך: --, **חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה ה-19**, תל אביב 1972.

בן פזי ש', **צפת היהודית בשנים 1947-1948**; קהילה במלחמה. עבודת מוסמך באוניברסיטה העברית בירושלים, פברואר 2000. 85 עמ'.

בן צבי י', "ארבע אגרות שד"רים מחברון ומצפת לפיסה", **סיני ל'**, עמ' פ-פ"ו.

--, "לתולדות צפת היהודית במאה הט"ז", **ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה כ"ג** (תשי"ט), עמ' 81-87.

-- ומ' בניהו (עורכים), **ספר צפת — מחקרים ומקורות על קהילת צפת, מן המאה ה-14 עד המאה ה-19**, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ד.

בן ששון ח"ה, **פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים**, תל אביב 1962.

בניהו מ', "אניות טעונות צמר וכסף ששלחה קהילת קושטא לעזרתה של צפת", **אוצר יהודי ספרד ה'**, ירושלים, עמ' 101-108.

ברנאי י', הישוב היהודי בא"י בין השנים ת"ק-תקל"ז וקשריו עם התפוצות. דיסרטציה, ירושלים תשל"ה.

גאון מ"ד, **יהודי המזרח בא"י א'**, תרפ"ח, ב', תרצ"ח.

גולדשטיין י', וי' בן ארצי, **מושבה לא נושבה — פרשת עין זיתים: 1890-1910**, אוניברסיטת חיפה, 1991.

גורביץ ד' וי"א גרץ, "הישוב היהודי בטבריה וצפת". בתוך: **ספר העליה**, ירושלים תש"ה.

דוד א', "צפת". בתוך: א' דוד, **עליה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הט"ז**, ירושלים 1993, עמ' 106-211.

הד א', "תעודות תורכיות על יהודי צפת במאה הט"ז", **ירושלים**, מחקרי א"י ב/ה, תשט"ו.

הרוזן י', **חזון ההתנחלות בגליל**, ירושלים תשל"א.

וייסבלום א', **הווי צפת**, תל אביב 1969.

ורפל י', "לתולדות הקהילה האשכנזית בא"י", **סיני ה'**, תרצ"ט-ת"ש, עמ' ס"ט-קט"ז.

יערי א', **שלוחי ארץ-ישראל**, ירושלים תשי"א.

לונץ א"מ, "מספר האמנים, הסוחרים ושאר משלח יד בצפת". בתוך: **לוח ארץ-ישראל**, להתר"ס, שנה ה', עמ' 94.

ליסק מ' (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העליה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, ירושלים תשנ"ד.

פרומקין א"ל, "ספור התחלת ישוב האשכנזים הנקר-אים פרושים", ציון (מאסף) ב' (תרפ"ז), עמ' 148-128. קובץ צ', "העליה ממזרח אירופה לא"י במאה הי"ט", קתדרה 9 (תשל"ט), עמ' 204-193.

קולת י', (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העליה הראשונה, התקופה העות'מאנית, ירושלים תש"ן.

קליין ש', תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מחתימת התלמוד עד תנועת "ישוב א"י", תל אביב תרצ"ה.

קניאל י', המשך ותמורה, היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העליה הראשונה והשנייה, ירושלים תשמ"ב.

רוזן מ', "לתולדות היחסים בין קהילת צפת לקהילת ירושלים במאה השבע עשרה". בתוך: פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, א' כהן (עורך), ירושלים 1979, עמ' 195-152.

ריבלין י"י, ב' ריבלין, אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם, תקפ"ו-תקפ"ט, א'-ג', ירושלים תשכ"ה, תשל"ל, תשל"ט.

שו"ב מ"ד, תולדות האחוזות בגליל העליון, וארשא תרנ"ג.

שרמן ל', "התפתחותה של האוכלוסייה היהודית בצפת 1800-1839", קתדרה 46 (תשמ"ח), עמ' 43-13.

מלחמת העולם הראשונה

אלמליח א', ארץ-ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם הראשונה, ירושלים תרפ"ט.

נוימן ע', מאבק היישוב היהודי להישרדותו, 1914-1918. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה של קליפורניה, לוס אנג'לס 1993.

פרל ז', המשבר בצפת היהודית במלחמת העולם הראשונה. עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר אילן 1999. 162 עמ'.

שור נ', תולדות צפת, תל אביב תשמ"ג, עמ' 241-244. שמלץ ע', "התמעטות אוכלוסיית ארץ-ישראל

במלחמת העולם הראשונה". מתוך: אליאב מ' (עורך), במצור ובמצוק, ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים 1991.

מלחמת העצמאות

בנדרלי א', לא נזוז מפה, יהודי צפת תש"ח, צפת 2002.

הלר א"ז, הקרב על צפת, אגדה ומציאות בשנת כ"ה למדינת ישראל, צפת 1973.

המאירי י', צפת בצבת, תל אביב תשמ"ח.

מי-בר מ', בצל המצודה, ת"א 1989.

שור נ', תולדות צפת, תל אביב תשמ"ג, עמ' 256-255.

המסיון הבריטי בצפת

בן חיים ח' ומ' שנקרמן, חדירתם והשפעתם של המיסיונרים הבריטים בצפת במאה הי"ט. החוג ללימודי ארץ-ישראל אוניברסיטת חיפה, 1993. 95 עמ'.

ויזנפלד ס', השפעת המיסיונרים הבריטים על התפתחות צפת, נצרת, טבריה וחיפה בשלהי התקופה העות'מאנית. המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית 1985. 120 עמ'.

פרי י', נשיאים ורוח וגשם אין, המיסיון הלונדוני בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, 2002.

Crombie K., A Real Son of Zion, Ben-Zion Fridman and the Jewish Mission at Safed, *Mishkan, A Theological Forum of Jewish Evangelism*, no. 15, 19.

מקובלים ותורת הקבלה

בן שלום י', תורת האלוהות של ר' משה קורדוביור, ירושלים 1965.

בניהו מ', ספר תולדות האר"י, ירושלים 1967.

--, "הנהגות מקובלי צפת במירון", ספונות ו' (תשכ"ו), עמ' ט'-מ'.

--, "חידושה של הסמיכה בצפת". בתוך: ספר היוכל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 269-248.

גלאנטי מ', קהלת יעקב, צפת של"ח.

גראייבסקי א"ל, "צפת ומקובליה", סיני מ"ו (תש"ך), עמ' נ"ג-ס"ז.

דימיטרובסקי ח"ז, "בית מדרשו של ר' יעקב בירב בצפת", ספונות ז' (תשכ"ג), עמ' מ"א-ק"ב.

ויטאל, ח', ספר החזיונות, א"ז אשכולי (עורך), ירושלים תשי"ד.

ורבובסקי ריי"צ, "לדמותו של המגיד של ר' יוסף קארו", תרביץ כ"ו (תשי"ח), עמ' 310-321.

טובנהויז א', בנתיב היחיד, חיי חולם ולוחם בעיר המקובלים, חיפה תשי"ט.

יערי א', ר' יצחק בן אברהם הגר", מזרח ומערב ה' (תר"ץ), עמ' 323-325.

--, "תולדות ההילולא במירון", תרביץ ל"א (תשכ"ב), עמ' 72-101.

כנעני י', תקופת הזוהר של צפת, לקט מאמרים, ת"א תשל"ב.

סטריקובסקי א', האר"י הקדוש, משרד החינוך.

פישמן (מימון) י"ל, "צפת וחכמיה", סיני ט' (תש"א-תש"ב), עמ' רנ"ג-רנ"ו; י' (תש"ב), עמ' א'-ה', קס"ט-קע"ג; י"א (תש"ב-תש"ג), עמ' צ"ט-ק"ב, קפ"ב-קפ"ז, ש"ה-ש"ט; י"ב (תש"ג), עמ' י"ב-י"ח, שפ"ט-שצ"ד; י"ג (תש"ג-תש"ד), עמ' ז-י"א, ס"ה-ע, רט"ו-רכ"ב; י"ד (תש"ד), עמ' י"ב-ט"ז.

--, "לתולדות רבי ישראל משקלוב", סיני ה' (תרצ"ט-תש"ט), עמ' ס"ו-ס"ח.

פכטר מ', מצפונות צפת — מחקרים ומקורות לתולדות צפת וחכמיה במאה ה"ט, ירושלים 1994.

פרלמן מ"א, "לזכר רבי שמואל הלר זצ"ל", ההד ט' 4/ (תרצ"ד), עמ' ה'.

שלום ג', פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים 1977.

--, שבת צבי, תל אביב תשי"ז.

--, "כתביו האמיתיים של האר"י בקבלה", קרית ספר י"ט (1943), עמ' 184-199.

תמר ד', "האר"י והרח"ו כמשיח בן יוסף", ספונות ז' (תשכ"ג), עמ' קס"ז-קע"ז.

--, האר"י הקדוש, ירושלים תשל"ג.

תשבי י', תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים 1942.

--, "העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק בכתביו ובחייו של ר' אהרון ברכיה ממודנא", ציון ל"ט (תשל"ד), עמ' 8-85.

ספורת, זכרונות

בר יוסף י', בין צפת לירושלים, ירושלים 1972.

--, עיר קסומה, תל אביב תשל"ט.

טל ו', זעזוע, תל אביב 2001.

הפרעות בצפת

"במאורעות הדמים אב תרפ"ט-אב תשל"ט", בית המאירי — צפת בראי העבר מס' 1, צפת. 28 עמ'.

אונגר ר', צפת במאורעות תרפ"ט (1929). בית ברל 1992. 30 עמ'.

בן צבי י', "מאורעות צפת מביזת תקצ"ד ועד מרידת הדרוזים בשנת תקצ"ח". מתוך: י' בן צבי ומ' בניהו (עורכים), ספר צפת — מחקרים ומקורות על קהילת צפת, מן המאה ה-14 עד המאה ה-19, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ד.

דויד א', "ידיעות נוספות על פרעות ביהודי צפת בשנת 1517", קתדרה 8 (1978), עמ' 189-194.

חבס ב', ספר מאורעות תרצ"ו, תל אביב תרצ"ז.

(מ)קאמניץ מ"מ, "התנפלויות הפלחים המורדים על יהודי צפת והרעש בצפת". בתוך: זכרונות ארץ-ישראל א', א. יערי (עורך), רמת גן 1974, עמ' 129-143.

פלקס ש', היהודים ועירית צפת בימי המרד הערבי 1936-1939. מכללת תל חי 1996. 25 עמ'.

פרל ז', "גזירות ופורענויות". מתוך: ז' פרל, המשבר בצפת היהודית במלחמת העולם הראשונה. עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר אילן 1999. עמ' 8-15.

הרעש בצפת

ישראל משקלוב, "אגרת על הרעש". בתוך: קורות העתים, ג' קרסל (עורך), ירושלים תשי"י.

לונץ א"מ, "שלשה מכתבים מאה"ק עד הרעש האחרון בצפת בשנת תקצ"ז", ירושלים ט', תרע"א, עמ' 151-165.

מלאכי א"ר, "הרעש בצפת בשנת תקצ"ז". בתוך: פרקים בתולדות הישוב הישן, גליה ירדני (עורכת), תל אביב תשל"א.

ריבקין י', "הרוגי צפת ברעש תקצ"ז". בתוך: ספר

השנה של ארץ-ישראל, ב'-ג', תל אביב תרפ"ו.
ריישר מ', "על הביזה השניה והרעש". בתוך: קורות
העתים, ג' קרסל (עורך), ירושלים תש"י.

שונות

לוי נ', פרקים בתולדות הרפואה בארץ-ישראל,
1799-1948, תל אביב 1998.

קרניאל י', "צפת וסביבותיה", מזרח ומערב א', תרע"ט,
עמ' 386-380.

רוקח א', מצב עיר הקודש צפת, ירושלים תש"ד.

תולדות צפת

אליאב מ', ארץ-ישראל וישובה במאה הי"ט, ירושלים
1978.

בן צבי י', ארץ-ישראל וישובה בימי השלטון העו-
ת'מאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 205-213 וראה מפתח.
בנבנישתי מ', "צפת בתקופה הצלבנית", קרדום ו'
(36-35), עמ' 141-136.

הד א', א"י בתקופת השלטון העות'מאני, מ' מעוז
(עורך), ירושלים תשל"א.

כנעני י', "החיים הכלכליים בצפת ובסביבותיה במאה
השש-עשרה וחצי המאה השבע-עשרה", ציון (מאסף)
ו' (תרצ"ד), עמ' קע"ב-רי"ג.

לונץ א"מ, "שמות הכפרים שבמחוז צפת למספר יוש-
ביהם". בתוך: לוח ארץ-ישראל, להתר"ס, שנה ה',
עמ' 95.

מרגלית ח', "הנוף התרבותי של ארץ-ישראל במאה
הי"ט", קרדום 34 (1984), עמ' 123.

עבאסי מ', צפת בתקופת המנדט, היבטים חברתיים
ופוליטיים. חיבור לשם קבלת "דוקטור לפילוסופיה",
החוג להיסטוריה של המזרח התיכון, אוניברסיטת
חיפה 1999. 402 עמ'.

שור נ', תולדות צפת, תל אביב תשמ"ג.

שי ע', צפת — צמיחתה של עיר במהלך ימי הביניים.
עבודה לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן
תשנ"ז. 196 עמ'.

תעשיית אריגי הצמר

אביצור ש', "צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה
הט"ז", ספונות ו' (תשכ"ב), עמ' מ"א-פ"ט.

דמתי ע', "נחל עמוד — מרכז לתעשיית הצמר

בצפת", בית המאירי — צפת בראי העבר מס' 5,
צפת. 40 עמ'.

צפת בספרות הנוסעים ועולי הרגל

כללי

איש שלום מ', קברי אבות, ירושלים תש"ח.

--, מסעי נוצרים, תל אביב 1965.

--, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצריים",
ספונות ז' (תשכ"ג), עמ' קצ"ט-רכ"ח.

יערי י', אגרות ארץ-ישראל, תל אביב תש"י (להלן:
אגרות, יערי).

--, מסעות ארץ-ישראל, תל אביב תש"ו (להלן:
מסעות, יערי).

שור נ', ספר העליה לרגל לארץ-ישראל, אריאל ט"ו
(98-99), ירושלים תשנ"ד, עמ' 81, 187-189.

--, "תור הזהב של ספרות הנוסעים לארץ ישראל",
אריאל ח' (47), עמ' 122-123.

שילר א' וי' דרורי (עורכים), "צפת" [בתאורי עולי רגל
מוסלמים], אריאל 59 (1988), עמ' 74-76.

ספרות עולי רגל*

אבואלעפיה ח' (1742), "אגרת מטבריה, לחברי ועד
מדרש כנסת ישראל באיטליה". בתוך: אגרות, יערי,
עמ' 259-262.

אופלטקה ר"י (1876), "מסע מירושלים למירון". בתוך:
מסעות, יערי, עמ' 623-640.

איילבום מ"מ (1878-1880), ארץ הצבי, וינה תרמ"ג.
אלחריזי י' (1218), ספר תחכמוני, א' קמינקא (עורך),
ורשא 1899.

אלמוני, תלמידו של ר' עובדיה מברטנורא (1495),
"אגרת". בתוך: אגרות, יערי, עמ' 144-160.

אלצ'הרי י' (1567), "מסעות זכריה, המכונה אלצ'הרי
מתימן לא"י". בתוך: מסעות, יערי, עמ' 196-221.

אשתורי הפרחי (1322), ספר כפתור ופרח, ז"ה עדלמאן,
י"פ גרוסברג (עורכים), ירושלים תשי"ט.

* שנת הביקור בצפת או בארץ מופיעה בסוגריים.

שלומיל ש"מ (1607), "שלוש אגרות מצפת". בתוך: אגרות, יערי, עמ' 194-209.

שמואל בר' שמשון (1210), "אגרת". בתוך: אגרות, יערי, עמ' 75-83.

Adorn J. (1471), *Itinéraire d'Anselm Adorno en Terre Sainte*, J. Heers, G. Groen (editors), Paris 1978, p. 321.

Alignon B. (1240-1260), *De Constructione Castri Saphet*, Blauze (ed.), Paris 1713, Lucca 1761.

Alcarotti G. F. (1588), *Del viaggio di Terra Santa*, Novara 1596, p. 71.

Anonymus (1849), *Journal of a Deputation sent to the East by the Committee of the Malta Protestant College*, London 1854, pp. 454-458.

Arvieux Ch. d' (1659), *Mémoires du Chevalier d'Arvieux*, Paris 1735, vol. 2, pp. 318-323.

Aveiro P. de (1565), *Itinerario de Terra Sancta e todas suas particularidades*, Lisbon 1721, pp. 452-457.

Bambus W. (1895), *Palästina, Land und Leute*, Berlin 1898, pp. 133-135.

Benjamin J.J. (1847), *Acht Jahre in Asien und Africa*, Hannover 1858, pp. 27-28.

Bernoyer F. (1799), *Avec Bonaparte en Egypte et en Syrie*, C. Tortel (ed.), Abbeville 1976, pp. 157-159.

Biddulph W. (1600), *Travel into Africa, Asia and the Black Sea*, Amsterdam 1968, pp. 103-105.

Bonifacio S.R. (1565), *Liber de Perenni Cultu Terrae Sanctae*, Venetia 1875, p. 267.

Breydenbach B. von (1483), "Beschreibung der Reyse und Wallfahrt", in *Reyssbuch des Heiligen Landes*, 1, Köln 1670, p. 122.

Buchanan R. (1857), *Notes of a clerical furlough*, London 1857, pp. 388-391.

Burckhardt J. L. (1812), *Travels in Syria and the Holy Land*, London 1822, pp. 316-317.

Burton I. (1871), *The Inner Life of Syria*, London 1876, vol. 1, pp. 250-251; vol. 2, pp. 242, 250-253.

Carne J. (1821), *Letters from the East*, London 1826, pp. 366-368.

Dowling Th. E. (1905), *Archdeacon in Syria, The City of Safed, a refuge of Judaism*, London 1914.

Elliott C.B. (1836), *Travels in the three Great Empires*, London 1838, vol. 2, pp. 352-357.

Estourmel J. le C. (1832), *Journal d'un voyage en Orient*, Paris 1848, vol. 1, pp. 370-376.

Finn J. (1855), *Stirring Times*, London 1878.

באסולה מ' (1521-1522), מסעות א"י, י' בן צבי (עורך), ירושלים 1938.

בלנק ח' (1372), "תאור ערבי של מחוז צפת במאה ה-14", טבע וארץ, ב"ח (1960), עמ' 363-369.

בק ש' (1584), "אגרת מירושלים". בתוך: אגרות, יערי, עמ' 188-189.

גרזובסקי-גור י' (1897), על סף מאה חדשה, משרד הבטחון, תש"ם.

די רוס ד' (1535), "אגרת מצפת". בתוך: אגרות, יערי, עמ' 182-187.

הורוויץ י"ה (1621), "אגרת מצפת". בתוך: אגרות, יערי, עמ' 210-211.

הילל ד' (1824), "מסעות בא"י ובסוריה". בתוך: מסעות, יערי, עמ' 500-532.

הירשברג א"ש (1899), בארץ המזרח, ירושלים תשל"ז.

הלוי א' (1838), "אגרת מצפת". בתוך: אגרות, יערי, עמ' 381-392.

זאלאזיץ ש' (1764-1765), "מסעות". בתוך: מסעות, יערי, עמ' 382-423.

לנדוי ב' (1888), מסע מרון, ירושלים תשכ"ו.

נאמן א' (1837), "אגרת מצפת לאמשטרדם על הרעש בצפת". בתוך: אגרות, יערי, עמ' 363-367.

סגל ג' (1635), גלילות ארץ-ישראל, י' בן צבי (עורך), ירושלים תשי"ג.

סופר י' (1762), "אגרת מצפת". בתוך: אגרות, יערי, עמ' 286-306.

פינס י"מ (1885), "שבעה שבועות בגליל", בנין הארץ, ב', תל אביב תרצ"ט.

פרומקין י"ד (1885), "מסע אחד ועשרים יום", חבצלת ט"ז (תרמ"ו), גליון 2, עמ' 15-16; גליון 6, עמ' 53; גליון 10, עמ' 79; גליון 11, עמ' 86; גליון 14, עמ' 112.

(מ)קאמניץ מ"מ (1833-1834), "מסעות". בתוך: מסעות, יערי, עמ' 533-545.

ראבין מ"מ (1888), מסע מירון, ב' לנדוי (עורך), ירושלים תשכ"ו.

רבי מ' (1943), "בסמטאות צפת", הד המזרח ב', י"א, עמ' 11.

- expéditions en Egypte et en Syrie*, Paris 1804, pp. 168-170.
- Mislin J. (1848), *Les Saints Lieux*, Paris 1851.
- Monro V. (1833), *Summer Rambles in Syria*, London 1835, vol 2, pp. 12-15, 40.
- Montefiore, M. (1839), *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, Dr. L. Loewe (ed.), London 1890.
- Morison A. (1697), *Relation Historique d'un Voyage nouvellement fait au Mont de Sinai et à Jerusalem*, Toul 1704, pp. 195-196.
- Morris R. (1869), *Freemasonry in the Holy Land*, New York 1872, pp. 527-529.
- Myller A. M. (1720), *Peregrinus in Jerusalem*, Prag 1729, pp. 128-129.
- Napoléon Ier (1799), *Commentaires, tome 3, Campagnes d'Egypte et de Syrie*, Paris 1868.
- Nau M. (1667), *Voyage Nouveau de la Terre Sainte*, Paris 1726, pp. 553-566.
- Olin S. (1840), *Travels in Egypt, Arabia Petrea and the Holy Land*, New York 1843, vol. 2, pp. 411-412.
- Oliphant L. (1883), *Haifa or Life in Modern Palestine*, Edinburgh 1887, pp. 68-70.
- Osborne H.S. (1857), *Palestine Past and Present*, Philadelphia 1859, pp. 239-244.
- Poloner J. (1421), "Description of the Holy Land", *P.P.T.S.*, London 1894.
- Richardt Ch. (1862), *Det Hellige Land*, Kjobenhavn 1889, pp. 206-210.
- Robinson E. (1838), *Biblical Researchers in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petrea in 1838*, London 1841, vol. 3, pp. 577-603, 793-798.
- Roger E. (1630-1635), *La Terre Sainte*, Paris 1664, pp. 76, 346-355, 439.
- Rückert K.Th. (1879), *Reise durch Palestina und über den Libanon*, Mainz 1881, pp. 401-413.
- Sanderson J. (1601), *The Travels of J.S. in the Levant*, Sir W. Poster (ed.), London 1931, pp. 70, 83.
- Saulcy F. de (1851), *Voyage autour de la Mer Morte et dans les Terres Bibliques*, Paris 1853, vol. 2, pp. 514-519.
- Schultz E.W. (1851), *Reise in das Gelobte Land*, Mülheim 1853, pp. 269-270.
- Schultz S. (1754), *Die Leitung der Höchsten nach seinem Rath, auf den Reisen durch Europa, Asia und Africa*, Halle 1771-1775, vol. 5, pp. 206-212.
- Skinner Th. (1833), *Adventures during a Journey overland to India by Way of Egypt, Syria and the Holy Land*, London 1836, vol. 1, pp. 294-303.
- Fisk P. (1823), *A Memoir*, A. Bond (ed.), Edinburgh 1828, pp. 317, 368.
- Flaubert G. (1850), *Voyage en Orient*, Paris 1925, pp. 171-172.
- Frankel L.A. (1855), *Nach Jerusalem!*, Leipzig 1858, vol. 2, pp. 337-342.
- Fulton J. (1900), *Palestine the Holy Land*, Philadelphia 1900, pp. 311-312.
- Furrer K. (1863), *Wanderungen durch Palästina*, Zürich 1865, pp. 327-331.
- Giraudet G. (1555), *Discourse du voyage d'Outremer au Saint Sepulchre de Jerusalem*, Paris 1580, pp. 58-61.
- Gonsales A. (1665), *Jerusalemische Reyse*, Antwerpen 1673, vol. 1, pp. 793-794.
- Gordon T. C. (1925), *A Travelling Scholar*, London 1926, pp. 43-46, 62.
- Guérin V. (1875), *Description de la Palestine, Galilée* Paris 1880, vol. 2, pp. 419-426.
- Hamme L. de (1859), *Guide Indicateur des Sanctuaires et lieux historiques de la Terre Sainte*, Jerusalem 1869.
- Hammond E.P. (1867), *Sketches of Palestine*, R. Knox (ed.), Boston 1868, pp. 45-47.
- Harry M. (1922), *La Jerusalem Retrouvée*, Paris 1930, pp. 259-268.
- Jacobus da Verona (1335), *Zweier deutscher Ordensleute Pilgerfahrt nach Jerusalem*, Dr. F. Khull (ed.), Graz 1895, pp. 79, 95.
- Joanne, A. et E. Isambert (1857), *Itinéraire d' Orient*, Paris 1861, pp. 700-701.
- Jowett W. (1823), *Christian Researches in Syria and the Holy Land*, London 1826, pp. 181-186.
- Kinglake A.W. (1835), *Eothen*, London 1845, pp. 384-390.
- Libbey W. and F. Hoskin (1902), *The Jordan Valley and Petra*, New York 1905, vol. 1, pp. 132-135.
- Liebetrut F. (1851), *Reise nach dem Morgenlande*, Hamburg 1858, pp. 186-188.
- Lorenzen F.N. (1858), *Jerusalem*, Kiel 1859.
- Margoliouth M. (1845), *A Pilgrimage to the Land of my Fathers*, London 1850, vol. 2, pp. 262-267.
- Martineau H. (1847), *Eastern Life*, London 1848, vol. 3, pp. 251-254.
- Masterman E.W.G. (1907), "Diary of a Visit in Safed", in: *PEFQ*, London 1907, pp. 91-130.
- , "Safed", in: *PEFQ*, London 1914, pp. 169-179.
- Miot J. (1799), *Mémoire pour servir à l'histoire des*

Volney C.F.Ch. de (1783), *Voyage en Syrie et en Egypte*, Paris 1789, vol. 2, pp. 104-108, 215-216, 315-316.

Wilson J. (1843), *The Land of the Bible*, Edinburgh 1847, vol. 2, pp. 153-160, 310-315.

Wolf P. (1847), *Reise in das Gelobe Land*, Stuttgart 1849 pp. 169-171.

Woodcock W.J. (1848), *Scripture Lands*, London 1849, pp. 68-71.

Wortabet G. (1855), *Syria and the Syrians*, London 1856, vol. 2, p. 62.

Wright J.E. (1912), *Roundabout Jerusalem*, London 1918, pp. 192, 200-202, 209.

Zanecchia D. (1892), *La Palestine d'aujourd'hui*, Paris 1899, vol. 2, p. 712.

Stephans J.L. (1836), *Incidents of Travels in Egypt, Arabia and the Holy Land*, Edinburgh 1839, pp. 115-116.

Taylor I.J.S. (1830), *La Syrie, l'Egypte, la Palestine et la Judée*, Paris 1839, vol. 1, 261-267.

Thomson W.M. (1837), "Journal of a visit to Safed and Tiberias" in: E. Robinson, *Biblical Researches*, London 1841, vol. 3, pp. 471-475.

Tristram H.B. (1863), *Land of Israel*, London 1866, pp. 581-582.

Turner, W. (1815), *Journal of a Tour in the Levant*, London 1820, vol. 2, pp. 141-146.

Velde van de, C.W.M. (1852), *Narrative of a Journey through Syria and Palestine in 1851-1852*, Edinburgh 1854, vol. 2, pp. 408-414.

הבעת תודה: החומר הנוגע לספרות עולי הרגל, הועמד לרשותנו על-ידי נתון שור. סיעה בהכנת הביבליוגרפיה, חייה שרייבר. תודתנו נתונה להם.

תיקונים והשלמות

עמנואל דמתי, "בתי הכנסת העתיקים", עמ' 146: חומר נוסף, בעל אופי שונה, ראה עמ' 264-260.

אלי שילר, "קרית האמנים", עמ' 191: חלק מהחומר מבוסס על ספרו של ישראל שלם, "צפת – שישה סיורים". רשימת האמנים והגלריות נמסרה בידי זאב פרל.

רמי יזרעאל, "תולדות הרובע היהודי", עמ' 203: תקציר מתוך מאמר רב היקף שנמסר בידי המחבר, שיובא במלואו במסגרת אחרת. המחבר מבקש להודות לאישים הבאים שסייעו לו בעבודתו: לנעים המאירי ז"ל (אביו של ראש העיר הנוכחי), שסייע בפרק על שכונת יהודי פרס וליצחק גייגר ז"ל, שסייע בזיהוי בתי הכנסת.

גליון צבע: במפת הקרב על צפת מאת אביתר נור, צוין שמחלקה של פלד הצטרפה ללוחמי הרובע ב-17.5.1948. צ"ל: ליל 16/17.4.1948. החצים הירוקים הקטנים בכיוון מערב מסמנים את נסיגת הערבים בליל ה-10/11.5.1948.

אבי ששון, "הדרך מצפת למירון", עמ' 27: תמצית מעבודת מחקר רבת היקף בנושא זה, שתובא בידינו במסגרת אחרת.

אלי שילר, "התיירות בצפת", עמ' 29: ראוי אולי עוד להוסיף שירידתה של צפת כאתר תיירות בשנים אחרונות קשורה לכך שצפת היא עיר חסרת כל חשיבות במסורת הנוצרית. בדרשת ההר (מתי ה, 14) נאמר: "עיר ישבת על-ההר לא תוכל להסתר" והכוונה היא כנראה לצפת. על אף פי כן היא לא מילאה מקום חשוב במסורת הנוצרית, אין בה מיקומות מקודשים לנצרות והיא לא שימשה אתר עליה לרגל לנוצרים. התיירות לקראת שנת 2000 פסחה עליה ולא סיעה בהתפתחותה, בדומה למקומות אחרים בצפון הארץ ובעיקר באזור הכנרת.

רונית מרוז, "חיי הרוח בצפת...", עמ' 82: תמצית מעבודה מקפת, הכוללת ציטוטים ומובאות, שנמסרה בידי המחברת.

זאב פרל, "צפת במלחמת העולם הראשונה", עמ' 117: תמצית מתוך עבודת מוסמך בנושא זה, שהוגשה לאוניברסיטת בר אילן.

שלמי תודה

- הננו להודות בזאת למוסדות ולאישים שהקדישו לנו מזמנם ונטלו חלק במלאכת הספר. תודתנו לכותבים הרבים שתורמו מפרי עטם, שלא על מנת לקבל פרס.
- * תודה מיוחדת לעמנואל דמתי, שהעמיד לרשותנו חומר מקורי חשוב ורב היקף, פרי מחקר של שנים ארוכות, הרואה כאן אור לראשונה. כן סייע לנו רבות בכל דרך אחרת.
- * לחוקרים הרבים – מהם אנשי שם בתחומם, שהכירו בחשיבות המפעל ותורמו מאמרים מקוריים מפרי עטם.
- * שלמי תודה למנהלי הספריות, המוזיאונים והארכיונים, שהעמידו לרשותנו חומר מקורי, ובעיקר לארכיון קק"ל, לארכיון בית המאירי, לספריית מכללת צפת, ולמחלקה לכתבי יד בבית הספריה הלאומי, ירושלים.
- * תודה מיוחדת לג'ודי מור, מנהלת מוזיאון בית המאירי, ואנשי הצוות על עזרתם הרבה.
- * תודה לרבים מתושבי צפת, שהכירו בחשיבות המפעל וסייעו לנו בכל עת: ליונה עמר מעירית צפת, על עזרתו הרבה; לזאב פרל, ראש עיריית צפת לשעבר, שהקדיש לנו הרבה מזמנו ותורם מידיעותיו הרבות להעמיד דברים על דיוקם. כמו כן סייע בזיהוי התמונות העתיקות. יוסף סטפנסקי מרשות העתיקות בצפת לא חסך מזמנו להדריכנו, ואף תרם מאמרים מפרי עטו. פליס שלם איפשרה לנו לעשות שימוש במדריך לצפת מפרי עטו של בעלה המנוח, ישראל שלם.
- * אילן אורן מהרשות לפיתוח תשתיות ותיירות בצפת, סייע לנו רבות והעמיד לרשותנו חומר חשוב.
- * ביני שלו, מנהל "הקרן החדשה לצפת", הכיר בחשיבות המפעל ועשה רבות לסייע בידינו.
- * הצלם-האמן זאב רדובן, ארכיון קק"ל, המחלקה לכתבי יד באוניברסיטה העברית ומוזיאון בית המאירי, העמידו לרשותנו תמונות רבות וחשובות.
- * תודה לנתן שור, מחבר הספר תולדות צפת (1983), שאיפשר לנו להסתייע בספרו ובעיקר בפרקים העוסקים ברעש ב-1837 ובביבליוגרפיה.
- * עינת בן ארי, יעל נגב-מרץ ואלדד הדר, סייעו במלאכת התרגום והכנת כתב היד.
- * ד"ר עמנואל בן נאה שקד רבות על ההגהות. נילי גרייצר, ינון שבטיאל ומרים מרום, הגישו עזרה רבה. אודי רן מ"טבע הדברים", סייע בהפקה.
- * אביתר נור מירושלים, שקד על המפות המקוריות, המצטיינות בפירוט בלתי נלאה ובעדכון מלא.
- לכולם נתונה תודתנו מקרב לב.

מקור התמונות והאיורים

- הוצאת אריאל מבקשת להודות בזאת לכל המוסדות, מנהלי הארכיונים והאישים, שהואילו להעמיד לרשותנו תמונות מאוספיהם:
- ארכיון קק"ל, ירושלים: עמ' 4, 5, 15, 21, 28, 29, 126, 131, 147, 178, 179א, 183, 202, 243, 245-254
המחלקה לכתבי יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים: עמ' 40א, 84, 95, 96, 233
מוזיאון בית המאירי, צפת: עמ' 40ב, 45, 117, 120, 156, 159, 162, 167, 171, 196, 226, 231
מוזיאון ראובן, תל אביב: עמ' 182
באדיבות מחברי המאמרים: עמ' 34, 51-56, 99-105, 118-119, 199-200
זאב רדובן: עמ' 140, 141, 148, 158, 166, 168, 170, 193, 255, 256, 262
רשות העתיקות: עמ' 145, 163א
מתוך "בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל": עמ' 163ב, והאיורים בעמ' 162-164
אלי שילר: עמ' 6, 26, 31, 34, 122, 124, 152, 161, 172, 173, 179ב, 192א-ב, 197, 224, 268, 276
אוספי בית ההוצאה: עמ' 49, 61, 119, 143, 216, 217, 220, 221

"אריאל" - כתב עת לידיעת הארץ

"אריאל" הוא כתב העת הוותיק ביותר לידיעת הארץ, היוצא במשך קרוב ל-25 שנים ברציפות. מרבית החוברות מוקדשות לנושא מרכזי והן משמשות מעין מדריך שלם וייחודי לאתרים המתוארים. המאמרים, הכתובים ברובם על-ידי חוקרים מן השורה הראשונה, מוגשים בלשון בהירה, ובאופן השווה לכל נפש, והם מלווים באיורים ובתצלומים רבים. החוברות מהוות כלי עזר ראשון במעלה בחוגים לידיעת הארץ ולכל העוסקים בלימוד ארץ-ישראל ועברה.

חוברות שראו אור עד עתה

* אדם, טבע ונוף בישראל (מס' 88)	* מבחר מאמרים בידיעת הארץ (מס' 1-11)
* מנחה לירושלים (מס' 90-91)	* עדות ומיעוטים בעיר העתיקה (מס' 9)
* אילת, אדם, ים ומדבר (מס' 93-94)	* דרך היסורים (מס' 12)
* אומנים ועושי נפלאות בגליל (מס' 97)	* בנתיב עולי הרגל לארץ הקודש (מס' 13-14)
* ספר העליה לרגל לארץ-ישראל (מס' 98-99)	* יפו ואתריה (מס' 15)
* חוברת המאה של אריאל (מס' 100-101)	* ירושלים הבלתי ידועה (מס' 16-17)
* חוברת המאה חלק ב' (מס' 102-103)	* קיסריה ואתריה (מס' 18)
* הקרב על ירושלים (מס' 104)	* נצרת ואתריה (מס' 19)
* מאמרים ומחקרים בידיעת הארץ (מס' 105-106)	* הר תבור וסביבתו (מס' 20)
* ירדן ואתריה (מס' 107-108)	* עכו ואתריה (מס' 24-25)
* צפורי וסביבתה (מס' 109)	* החקלאות המסורתית בא"י (מס' 34)
* שבע מונוגרפיות בנושא א"י (מס' 112-113)	* ערי א"י בתקופה הצלבנית (מס' 35-36)
* ירושלים בתפארתה (מס' 114-115)	* חיפה ואתריה (מס' 37-39)
* ארץ-ישראל במפת מידבא (מס' 116)	* מאמרים בגיאוגרפיה (מס' 40-41)
* דת ופולחן וקברי קדושים מוסלמים (מס' 117-118)	* כנסיית הקבר בירושלים (מס' 42-42א)
* חוברת ה-120 של אריאל (מס' 119-120)	* ירושלים - אתרים וסיורים (מס' 46)
* מאה שנות ציונות (מס' 121)	* תור הזהב של ספרות הנוסעים (מס' 47)
* "ההר אשר מקדם לעיר" (מס' 122-123)	* תל אביב ואתריה (מס' 48-49)
* עצי ארץ-ישראל (מס' 124-125)	* רמת הגולן (מס' 50-51)
* ג. שומכר, הגולן (מס' 126-127)	* בתי כנסת בגליל ובגולן (מס' 52)
* בית לחם אפרתה (מס' 128-129)	* טבריה ואתריה (מס' 53-54)
* קונרד שיק, למען ירושלים (מס' 130-131)	* ירושלים, העיר העתיקה (מס' 57-58)
* הכנרת וסביבתה (מס' 135-136)	* עין כרם (מס' 61)
* כנסיות, עדות ומסדרים נוצריים (מס' 137-138)	* ערי הנבטים בנגב (מס' 62-63)
* הכנרת וסביבתה במסורת הנוצרית (מס' 139)	* הר הבית ואתריו (מס' 64-65)
* הדרוזים ומקומותיהם הקדושים (מס' 142)	* צילומי א"י הראשונים (מס' 66-67)
* מירושלים לחברון (מס' 145-146)	* ירושלים וארץ-ישראל (מס' 68-70)
* הר כרכום לאור התגליות החדשות (מס' 149)	* 120 שנה לנחלת שבעה (מס' 71)
* עם הפנים אל הנגב (מס' 150-151)	* מטוב ירושלים (מס' 77)
* עם הפנים אל הנגב, כרך ב (מס' 152-153)	* באר שבע ואתריה (מס' 79-80)
* הגליל העליון המזרחי ורמת כורזים (מס' 154)	* לטייל בגליל (מס' 81-82)
* נצרות ונוצרים בארץ-ישראל (מס' 155-156)	* תולדות ירושלים (מס' 83-84)
* צפת ואתריה (מס' 157-158)	* מדריך לאתרים נוצריים בישראל (מס' 85-87)

תמונת שער: בית הכנסת האר"י האשכנזי בצפת; ארון הקודש (צילום: זאב רדובן)
שער אחורי: צפת והר מירון במבט ממלון רימונים (צילום: אלי שילר)

158-157

טבת תשס"ג

דצמבר 2002

אריאל

כתב עת לידיעת
ארץ-ישראל